

ХИВА-ЭРОН МУНОСАБАТЛАРИ ТАРИХИДАН (НОДИРШОҲ БОСҚИНИ ДАВРИДА ХИВА)

Акрамов Жаҳонгир Джуманазарович

Ўзбекистон халқаро ислом академияси доценти в.б.

Резюме: Мақолада Хива хонлигидаги халқлар: ўзбеклар, қорақалпоқлар ва қозоқларнинг XVIII аср 40 йилларида Нодиршоҳ Афшорий босқинига қарши мустақиллик учун кураши ва ҳамжиҳатлиги таҳлил қилинган. Муаллиф турли характердаги манбавий материаллар асосида ўрганилаётган пайтда Хоразмда минтақа халқларининг миллий-озодлик ҳаракати, хонлик ҳукмдорларининг марказлашган ҳокимият йўлидаги интилишлари ва буларга қарши Нодиршоҳнинг юритган сиёсати даврининг сиёсий иқлимини белгилаган муҳим тенденциялар ва омилларни тавсифлайди.

Калит сўзлар: Хива хонлиги, Кичик Жуз, “Хонлар ўйини”, инок, Афшорийлар, марказлашган ҳокимият, миллий-озодлик ҳаракати.

Мустақиллик ҳар бир миллатнинг энг олий неъматидир. Ўзбек халқи, шунингдек, қардош Марказий Осиё халқлари буни доимо қадрлаб келишган. Айниқса, юртга ажнабий давлат бостириб кирган паллада минтақа халқларининг бирдамлиги миллий-озодлик йўлидаги асосий кучли омилдир. Бунга Марказий Осиё халқлари тарихидан кўплаб воқеаларни, жумладан, Эрон шоҳи Нодиршоҳнинг Хива хонлигига қарши босқинчилик юришини мисол қилиб олишимиз мумкин. Мавзунинг ёритишдан олдин Нодиршоҳ босқини арафасида Хива хонлиги ва Эронда, шунингдек Кичик Жуз қозоқларида ҳамда қорақалпоқларда бўлган сиёсий жараёнларни қисман ёритиб беришни лозим деб ҳисобладик.

Хива хонлигида Шерғозихон (1714—1728) тахтга ўтирганидан сўнг XVII аср охири – XVIII аср бошларида авж олган “хонлар ўйини” барҳам топиб, хонлик сиёсий жиҳатдан нисбатан барқарорлик даврига кирган эди. Бунга мисол сифатида Россия империяси томонидан Бекович-Черкасский бошчилигида юборилган экспедиция ҳамда Оролбўйидаги исёнларнинг тор-мор келтирилишини кўрсатишимиз мумкин. 1728 йилда Шерғозихон ҳалок бўлганидан сўнг тахтга бир вақтлар Хивада ҳукмдорлик қилган Шохниёзхон (1699—1702) нинг ўғли Элбарсхон ўтқазилади. Мунис уни қозоқ султонлари орасидан чақириб келтирганлар деб ёзади.[1] Ушбу факт ўз ўрнида Хива хонлиги ва Қозоқ жузлари ўртасида яқин муносабатлар ўрнатилганидан дарак беради. Элбарсхон даврида Хива хонлигида Шердоли бошлиқ Орол муҳолифатига барҳам берилиб, хонлик ҳатто Хуросонга ҳарбий юриш ҳам уюштиради. Нодиршоҳ босқини арафасида Хива хонлиги қўшни Бухорога нисбатан марказлашган давлат эди.

Хива хонлигига Эрон босқини арафасида Кичик Жузда Абулхайрхон ҳукмронлик қиларди. У 1731 йили Жунғор хонлиги таҳдиди остида Россия империяси тобелигига ўтади. Ушбу даврда қорақалпоқлар Сирдарёнинг Оролга қўйилишига яқин ҳар икки томонида ва Қувондарё бўйида яшар эдилар. Улар бу даврда Абулхайрхонга тобе эдилар.

XVIII аср биринчи чорагида Эронда юз берган ижтимоий-иқтисодий инкироз Сафавийлар давлатининг сиёсий жихатдан ҳам тушкунликка учрашига сабаб бўлди. Натижада 1722 йили афғонларнинг гилзой қабиласи Эронни осонлик билан эгаллайди ва ўзларининг 7 йил давом этган ҳукмронликларини ўрнатади. Шу вақтда сиёсий майдонга туркманларнинг афшор қабиласидан чиққан Нодиркули кириб келади. У 1726 йили Сафавий Таҳмасп II нинг хизматиға киради ва 1729 йили афғонларнинг Эрондаги ҳукмронлиғига барҳам беради. 1732 йили Таҳмасп II ни тахтдан тушириб, ўрниға олти ойлик Аббос III ни ўтказади ва амалда ҳокимиятни ўз қўлиға олади.[2] Шундан сўнг 1736 йили ўзини шоҳ деб эълон қилади.

Нодиршоҳ Усмонли турклар империяси, Ҳиндистондаги Бобурийлар салтанатиға қарши ғалабали юришларидан ҳамда Афғонистон ва Кавказортининг катта қисмини эгаллаганидан сўнг Туркистон устиға юриш бошлайди. Дастлаб 1738 йили Нодиршоҳнинг ўғли Ризокули мирза Балхни эгаллаб, Мовароуннаҳрга юриш бошлаган. Бухоро хони Абулфайзхон Хоарзм ҳукмдори Элбарсхондан кўмак сўраган. Элбарсхон катта қўшин билан Бухороға отланган, бироқ йўлда Абулфайзхоннинг қизилбошлилар билан сулҳ тузганидан воқиф бўлгач, орқаға қайтган.[3] Ушбу маълумотдан шундай хулосаға келиш мумкинки, демак, Хива хони Элбарсхон элат ва ҳудуд ажратмасдан, ажнабий душманға қарши яқдил курашишға тайёр бўлган экан.

1740 йили Нодиршоҳ бошчилиғида катта қўшин Туркистонға бостириб киради. Ўзаро ички низолардан ўта кучсизланиб қолган Бухоро хонлиғи деярли қаршиликсиз Нодиршоҳға бўйсунди. 1740 йили Нодиршоҳ босқини вақтида Бухородан фарқ қилиб, Хива форс истилочисиға каттиқ қаршилиқ кўрсатади.[4] Элбарсхон ўзбек ва туркманлардан йиғилган лашкар билан Тевабўйин, Питнак ва Ҳазорасп ёнидаги жангларда эронликларға зарба беришға ҳаракат қилади. Лекин қўшин сони ва артиллерия жихатидан анча устун бўлган Нодиршоҳ қўшини зафар кучади ҳамда Хонқадаги 7 кунлик қамалдан сўнг Элбарсхонни қўлга туширади. Нодиршоҳ Элбарсхонни ва у билан бирға 20 нафар хивалик амирзодаларни қатл эттиради ва Хива шаҳриға юриш қилади.

Элбарсхон ҳалок бўлганидан сўнг Хива ва Оролбўйининг етакчи намоёндалари ғолиб истилочи олдига бош эгиб боришни эмас, балки унга қарши курашни кучайтириш ҳамда юрт хавфсизлиғини таъминлаш учун минтақадаги бошқа халқларни ҳам бу озодлик курашиға жалб этишға интилганлар. Шу боисдан улар Кичик Жуз ҳукмдори Абулхайрхонни Хива тахтиға таклиф қилишган. Тўғри, Хива хонлиғи тахтиға Дашти Қипчоқдан чингизий султонларни бундан олдин ва кейин ҳам қўп бора таклиф қилишган эди. Лекин айна пайтдаги ҳукмдорни қақариш бу кучларни бирлаштириш йўлидаги муҳим қадам эди.

Абулхайрхон 1740 йили 3 ноябр куни Хиваға етиб келади ва хон деб эълон қилинади. Бундан олдин Абулхайрхон 1739 йили Россия ҳукуматиға мактуб йўллаб, Сирдарё бўйида қадимги Янгикент харобалари яқинида қалъа қуриш мақсадини баён қилганди. Унга бу борада ёрдам бериш ва, ўз навбатида, разведка мақсадида чор ҳукумати поручик Дмитрий Гладышев ҳамда геодезист Муравинни 1740 йили қозоқ хони ҳузуриға юборади. Ушбу элчилар Абулхайрхон ҳузуриға у Оролбўйида Хиваға хон сифатида кетаётганида етиб боришади ва беихтиёр равишда тарихий жараёнлар марказиға тушиб қолишади. Бунга мисол тариқасида Хиваға етиб келишганидан сўнг Абулхайрхоннинг Хонқада турган Нодиршоҳ ҳузуриға геодезист Муравинни вакил сифатида юборганлиғини кўрсатишимиз мумкин. Геодезист Муравин ва поручик Гладышевнинг Оренбург генерал-губернаториға берган ҳисоботи мавзунини ёритишда асосий манбалардан бири бўлиб хизмат қилади. Ҳисоботда келтирилишича, хон Муравин

билан биргаликда Оролбўйи ўзбекларидан 4 кишини, қозоқлардан 1 кишини ва қорақалпоқлардан 1 кишини Нодиршоҳ ҳузурига элчи қилиб юборади.[5] Ушбу фактдан яққол кўзга ташланадиган жиҳат шундаки, минтақадаги 3 миллат – ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ халқи вакиллари биргаликда босқинчи ёвга қарши бирлашиб, юртни вайрон бўлишининг олдини олишга биргаликда интиланлар.

Абулхайрхон Нодиршоҳ ҳузурига рус ҳукумати вакиллари юбориб, улар орқали шоҳга ўзининг Россия империяси тобелигида эканлигини, шундан келиб чиқиб, агарда шоҳ Хива ҳамда Оролбўйига қўшин тортса, бу ўз навбатида, рус ҳукумати билан муносабатларнинг бузилишига олиб келишини билдирган. Лекин ўз даврининг кучли сиёсатчиси ва ҳарбий саркардаси бўлган Нодиршоҳ Россия империясининг Хива хонлигини, шунингдек, Оролбўйини Эрондан ҳимоя қилиш учун катта қўшин юбора олмаслигини жуда яхши биларди. Бунинг устига, 1736 йили Эрон ва Туркия ўртасида тузилган Эрзирум тинчлик шартномаси тузилганидан сўнг Россия Эроннинг Туркия томонида Россияга хужум қилишидан чўчий бошлаган эди.[6] Шу каби халқаро дипломатик ва ҳарбий омиллар туфайли ҳамда ўз кучига ишониб Нодиршоҳ гарчанд Абулхайрхон элчилари Россия ҳукмдори Анна Иоанновна номидан гапиришса ҳам ва Абулхайрхон томонидан юборилган мактубда у ўзининг Россия империяси тобелигида эканлигини бир неча маротаба таъкидлаб ўтган бўлса ҳам, вакилларни ўта босиқлик билан кутиб олади ҳамда уларга ва хонга юборилган жавоб мактубида Абулхайрхоннинг зудлик билан унинг ҳузурига келишини сўрайди. Шунингдек, у Хива аҳлига асирга олинган хоразмлик етакчи беклар номидан махфий равишда мактуб йўллайди, унда то Нодиршоҳ етиб боргунча Абулхайрхонни Хивадан чиқармаслик буюрилган эди. Демак, Нодиршоҳ Абулхайрхонни Хива тахтидан кулатмоқчи бўлган ва, шунингдек, Эронга қарши ўзбеклар, қозоқлар ва қорақалпоқларнинг тобора шаклланиб бораётган иттифоқига барҳам бермоқчи бўлган.

Хива аҳлига юборилган мактуб Абулхайрхоннинг кўлига тушади ва у бундан хавфсираб, ўз одамлари билан биргаликда Хивадан Нодиршоҳ ҳузурига кетяпман деб чиқади ҳамда тескари томонга – Оролбўйига йўл олади. Тез орада Хивага Нодиршоҳ катта қўшин билан етиб келади. Хива аҳолиси дарвозаларни истилочига қарши беркитиб олди ва охиригача курашишга қатъий аҳд қилади.[7] Гарчанд шаҳарда бирор шижоаткор ҳукмдор ва етарлича қўшин бўлмаса ҳам, Хива халқи уч кун давомида босқинчиларга қаттиқ қаршилиқ кўрсатади. Фақат энг замонавий тўп ва замбараклардан фойдаланиш ёрдамидагина шаҳар куч билан олинади ва Нодиршоҳ буйруғи билан уч кунгача талон-торож қилинади. Жуда кўплаб эркак-у аёллар кул қилинади, 20 мингга яқин Хоразм аҳолисини Хуросонга Обивард яқинига кўчиртиради, шунингдек, 4 минг кишини навкарликка олади ҳамда ҳар бир оиладан қўшиндаги аскарлар ва от-улов таъминоти учун озиқ-овқатни мажбуран йиғдиради. Шундан сўнг Нодиршоҳ Бухоро хони Абулфайзхоннинг қариндоши бўлган Тохирхонни Хива тахтига ўтказди ва унга Эрон аскарларидан бир қисмини қолдиради.

Бу даврда Абулхайрхоннинг ўғли Нуралини Оролбўйида хон қилиб кўтаришади. Бунда қорақалпоқларнинг ўрни катта бўлади. Умуман олганда, XVIII аср биринчи ярмидаги Хивадаги сиёсий воқеаларда ушбу вақтга келиб Хива хонлигининг шимоли-шарқий ҳудудларини қисман эгаллаб бўлган қорақалпоқлар анча сезиларли рол ўйнашарди.[8] Нуралихон Хивани эронийлардан озод қилиш учун куч тўплай бошлайди.

Нодиршоҳнинг Хоразмда қолдириб кетган ноиб Тохирхон аҳолига жабр-зулм ўтказди ва шу билан бирга шиа мазҳабини мамлакатда ёйишга ҳаракат қилади. Бунга қарши Муҳаммад

мироб нукуз бошлиқ бир қисм хоразмликлар мустақиллик учун Кот қалъасида қўзғолон қўтаришади. Улар Нуралихон ва Оролбўйидан чиққан машхур иноқ – Шердоли манғитнинг ўғиллари Ортук, Саййидали ва Хўрозбек иноқларни озодлик учун умумий курашга чорлашади. Тез орада Оролбўйи ўзбеклари, қорақалпоқлар ва қозоқлардан иборат қўшин билан Нуралихон ҳамда иноқлар етиб келишади ва Хива учун кечган уч ойлик жанглардан сўнг шаҳарни эгаллашади ва Нодиршоҳ гумаштаси Тоҳирхон ҳамда эронлик қизилбошлар қўшинини яқсон қилишади. Ушбу ғалабани биз ўзбеклар, қорақалпоқлар, қозоқлар ва, шунингдек, туркман халқининг биргаликдаги қаҳрамонона курашининг натижаси эди деб ҳисобласак бўлади.

1741 йили содир бўлган ушбу миллий-озодлик қўзғолони туфайли Хива хонлиги мустақиллиги тикланган бўлса-да, Нодиршоҳ босқинининг яна такрорланиш эҳтимоли мавжуд эди. Бунинг олдини олиш учун қўзғолоннинг етакчи намояндаларидан бири Ортук иноқ ўша вақтда Марвда турган Нодиршоҳнинг ўғли шаҳзода Насруллонинг олдига бориб, Хивадаги жараёнларга Эроннинг бетараф туришини дипломатик йўл билан таъминлашга ҳаракат қилади. Аммо Афшорийлар Хивадаги таъсирлари йўқолишини асло исташмайди. Шу билан бирга, улар ушбу миллий-озодлик қўзғолонида манғит қабиласи беклари – ака-ука Ортук, Саййидали ва Хўрозбек иноқларнинг етакчи ўрин тутишини тўғри баҳолаб, улар билан келишиш йўлини тутишади. Минтақа устидан келажакдаги назоратни сақлаб қолиш йўлида Нодиршоҳ маҳаллий қабила намояндаларидан ўзига содиқ бўлганларини қўллаб-қувватлаш тактикасидан фойдаланади.[9] Бундан ташқари, Нодиршоҳ Эронга қарши минтақа халқларининг ўзаро жипслашувига чек қўйиб, уларни бўлиб юбориш учун Нуралихоннинг ҳукмдорлигини тан олмайди ва Ортук иноққа уни тахтдан туширишни ҳамда марҳум хон Элбарсхоннинг ўғли Абулғози (Абулмуҳаммад) ни Хивада хон қилиб қўтаришни буюради. Шоҳнинг амрои билан шаҳзода Насрулло Абулғозини Ортук иноқ билан бирга қўшиб юборади. Шундан ҳам билиш мумкинки, Нодиршоҳ маҳаллий халқларни бир-биридан узоқлаштириш орқали ўзининг хонликдаги ҳукмронлигини сақлаб қолишга интилан, зероки у агар иноқлар Кичик Жуз шаҳзодаси Нуралини Хива тахтидан туширишса, қорақалпоқ ва қозоқларнинг Орол ўзбеклари ҳамда хиваликлар билан муносабатларига совуқчилик тутишини жуда яхши билган. Нодиршоҳ ўзининг бу ҳаракатида мустамлакачиликнинг “бўлиб ташла, ҳукмронлик қил” классик тамойилини асос қилиб олганини кўрамиз. Нодиршоҳнинг мақсади қисман амалга ошади.

1741 йили Марвдан Хивага қайтган Ортук иноқ инилари Саййидали ва Хўрозбек иноқлар билан биргаликда Нуралихонни ҳокимиятдан тушириб, уни Дашти Қипчоққа қайтариб юборишади ва тахтга Нодиршоҳ томонидан юборилган Абулғозини ўтқозишади. Бу, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, миллий-озодлик ҳаракати сафларининг парчаланишига ҳамда ушбу ҳолат ўз навбатида, хонликда Эрон таъсирининг сақланиб қолишига олиб келади. Бундан ташқари, Хива хонлигида манғит иноқлари ҳокимиятининг амалда ўрнатилиши бошқа уруғ-қабила ва элатларнинг норозилигига сабаб бўлади. Бу айнан Нодиршоҳ манфаатларига мос келарди. Шунингдек, Эрон шоҳи буйруғи билан ака-ука иноқларнинг кичиги Хўрозбек маълум миқдордаги қўшин билан Нодиршоҳ ҳузурига бориб, унинг хизматида бўлади. Хўрозбекни гаровда сақлаб туриш сиёсати билан Эрон ҳукмдори манғитларнинг мустақилликка интилишининг олдини олишни кўзлаган эди.

1743 йили Алибой ва Ўрозбой бошчилигидаги туркманларнинг човдур қабиласи Хоразмга юриш қилганида Абулғозихон ва ака-ука манғит иноқлари туркманлар билан келишиб, қуролни Эрон босқинчиларига қарши қаратиш ўрнига туркманларга қарши Нодиршоҳдан

ёрдам сўрашади. Бу бўлса Марказий Осиё, жумладан Хива хонлигида ўз таъсирини сақлаб қолишга ҳамда Афшорийлар салтанати парчаланишига сабаб бўлиши мумкин бўлган бир неча миллатларнинг яқдил иттифоқини парчалошга интилган Нодиршоҳга айтилиши мумкин бўлади. Шу билан бирга, Эрон шоҳи “кучлар мувозанати” тамойилига амал қилишга ҳаракат қилади. Юқоридаги омиллардан келиб чиқиб, Нодиршоҳ жияни сипоҳсолор Фатҳалихон ибн Иброҳимхон бошчилигидаги 40 минг навардан иборат катта қўшинни Хоразмга сафарбар қилдиради. Фатҳалихон Хоразмга етиб келиб, туркманларга қаттиқ зарба беради ва манғит инокларининг ва, албатта, Эроннинг Хивадаги ҳокимиятини сақлаб қолади. Муниснинг берган маълумотида қараганда, шундан сўнг форс қўшини Эронга қайтиб кетмайди, балки Хива шимолида лашкаргоҳ барпо этиб, 6 ойгача Хоразмда ўрнашиб олади.[10] Ушбу маълумот Нодиршоҳнинг Хива хонлигидаги ўз ҳокимиятини сақлаб қолишга жуда қаттиқ қизиқганини, бу ердаги миллий-озодлик ҳаракатини бостиришга ўта жиддий интилганини намоён этади. Бу ҳолатни биз қўшни Бухоро хонлигида кузатмаймиз. Фақат 1743 йил декабр ойида бошланиб кетган Эрон-Туркия уруши туфайли Нодиршоҳ форс қўшинини Хоразмдан чақириб олишга мажбур бўлади.

1746 йили хонликда марказлашган ҳокимиятни кучайтиришга интилган Абулғозихон буйруғи билан ака-ука манғит иноклари – Ортукбек ва Саййидалибек қатл этилади. Бундан хабар топган Хўрозбек Нодиршоҳдан рухсат олиб, Хивага келади ва акалари хуни учун Абулғозихонни қатл эттиради ва тахтга 1728 йили 6 ой давомида Хива хони бўлган Баҳодирхоннинг ўғли ва айтилиши вақтдаги Кичик Жузнинг хони бўлмиш Абулхайрхоннинг жияни Ғойибхонни тахтга ўтқазади. Демак, бундан келиб чиқадики, Нодиршоҳ Хивада хоннинг иноклар нуфузини тушириб, марказлашган давлат тизимини кучайтиришини истамаган экан. Шунингдек, Хўрозбекнинг айнан Ғойибхонни тахтга ўтқазишидан мақсад балки хоннинг амакиси бўлмиш Кичик Жуз ҳукмдори Абулхайрхон билан эронийларга қарши иттифоқ тузишни режалаштирганмикин деб ҳам ўйлашимиз мумкин.

Нодиршоҳ босқинига қарши Хива хонлигида миллий-озодлик кураши йўлидаги ўзбеклар, қozoқлар ва қорақалпоқларнинг ўзаро бирдамлик ҳаракати тарихини ўрганиб, қуйидаги хулосаларга келишимиз мумкин:

Биринчидан, хонликдаги минтақа халқларининг бирлиги мамлакатнинг бошқа давлатларга, жумладан, қўшни Бухоро хонлигига нисбатан ажнабий босқинчига қарши анча шиддатлироқ муҳофаза қилинишига олиб келди.

Иккинчидан, хонликда халқларнинг ушбу бирлигини бир куч қилиб бирлаштириб, озодлик йўлида охиригача кураш олиб боровчи байроқдор етакчи топилмади. Ушбу олий вазифани амалга ошириши мумкин бўлган Элбарсхон ўз кучига ишониб, Орол ўзбеклари, қорақалпоқлар ҳамда қozoқларни ёрдамга чақирмагани учун ёлғизланиб қолиб, ҳалок бўлган бўлса, ака-ука манғит иноклари бўлса, Нодиршоҳнинг макрига учиб, Эрон шоҳининг васийлигини қабул қилишади.

Учинчидан, Хоразмдаги халқлар бирлигини ва уларнинг Ватан озодлиги йўлидаги ашаддий курашини кўрган Нодиршоҳ минтақадаги миллатларни бир-биридан узоқлаштириш ва Хива хонлигида марказлашган ҳокимиятнинг кучайишига йўл қўймаслик учун қўлидан келганча ҳаракат қилди. Бу ҳам хонликдаги ватанпарвар кучларнинг бирлашишига ўзининг салбий таъсирини кўрсатмай қолмади.

Умуман олганда, хонликдаги халқларнинг миллий-озодлик йўлидаги яқдиллиги тез орада ўз натижасини беради: 1747 йили Нодиршоҳ Хуросонда сарой фитнаси оқибатида ҳалок

бўлганидан сўнг вазиятдан фойдаланган Хива хонлиги тўлиқ мустақилликни қўлга киритади. Бундан ташқари, минтақадаги миллатларнинг ўз эркини химоя қилиш йўлидаги бирдамлиги Туркистон халқлари тарихида шонли саҳифалардан бири бўлиб қолди ва бу ҳозирги глобаллашув ҳамда мафкуравий курашлар асрида Марказий Осиё мамлакатларида миллатлараро тотувликни сақлаш ва камол топтиришга ўзининг ижобий таъсирини кўрсатмай қолмайди.

Адабиётлар:

1. Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол. / Араб ёзувидан таъдил этган, кириш ва изоҳлар муаллифлари Ш.Воҳидов, И.Бекчанов ва Н.Полвонов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б.102.
2. Амантыев О. Туркменистан и туркмены в первой половине XVIII века (по данным соч. Мухаммада Казима «Наме-йи аламара-йи Надири»). – Ашхабад, 1980. – С. 23.
3. <http://www.e-tarix.uz/shaxslar/hukmdorlar/316-hukmdorlar.html>
4. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана / Соч. – Москва: Наука, 1963. – С. 274.
5. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741 гг. поручиком Оренбургского драгунского полка Дмитрием Гладышевым и геодезистом Муравиным. Издана с приобщением современной карты Миллерова пути от Орска до Зюнгорских владений и обратно Я.В.Ханыковым. – СПб., 1851. / <http://www.Kungrad.com>
6. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. –М.: “Наука”, 1966. –Стр. 125.
7. Hanway J. The revolutions of Persia: containing the History of the celebrated usurper Nadir Kouli, from his birth in 1687, till his death in 1747. Vol. II. – London. 1754. – P. 206.
8. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). – Москва, 1958. – С. 91.
9. Абдурасулов У. От Арабшахидов к Кунградам: динамика и политический ландшафт Хорезма в период правления двух династий // Ўзбекистон тарихи. – 2013. №2. – С. 22.
10. Мунис ва Огаҳий. Ўша асар. – Б.104.

